

TURKIY ADABIYOTDA NA'TLARNING YARATILISHI VA TARAQQIYOTI

THE CREATION AND DEVELOPMENT OF NAATS IN TURKISH LITERATURE

Fayzulla ISKANDAROV*

ANNOTATSIYA

Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig” dostoni bilan boshlab bergan turk dostonnavislik an‘anasi, ilk turkiy tasavvufiy-didaktik adabiyotning yuksak cho‘qqisi bo‘lib, keyingi davr turkigo‘y ijodkorlar uchun katta mahorat maydoni vazifasini o‘tab, ijodkorlar orasida kitob bitish bilan bog‘liq “adabi tasnif” hamda turkiy kitobotchilik an‘anasining shakllanishida katta o‘rin tutdi. Turk xalqlari adabiyoti tarixida kitob yaratish va unga tartib berish an‘anasi bilan bog‘liq amaliy-nazariy jihatlarini o‘zida aks ettirgan ushbu doston, o‘zidan keyingi ijodkorlar uchun tasnif odobida katta maktab vazifasini o‘tab, bugungi kunga qadar o‘z ahamiyati va dolzarbligini yo‘qotmay kelyapti.

Ushbu maqolada, dastlab, “Qutadg‘u bilig” dostonida qo‘llangan “Nabiy madhi” deb nom olgan na‘tlarning adabiyotimizga kirib kelishi, yaratilishi, mazmuniy turlari, Yusuf Xos Hojibdan boshlangan an‘ananing tadrijiy rivoji Ahmad Yugnakiy, Ahmad Yassaviy, Xorazmiy, Rabg‘uziy kabi ijodkorlarning asarlari asosida o‘rganilib, na‘tlarda qo‘llagan obrazlar tizimi hamda ularning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari tahlil qilindi. Dostonlarning debocha qismidan mustahkam o‘rin olgan na‘tlarning turkiy adabiyotga kirib kelishi Islom dini va Payg‘ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi va sallam shaxsiyatlari bilan bog‘liqligi, ijodkorlarning diniy-falsafiy, axloqiy-ta‘limiy, tasavvufiy-irfoniy, komillik va komil inson haqidagi adabiy-estetik qarashlarini o‘rganishda muhim manba ekanligi ilmiy-nazariy jihatdan isbotlab berildi. Shuningdek, na‘tning mazmuniy turlari, devonlarda tutgan o‘rni, na‘t moslashgan janrlar, ularning poetikasi hamda XI asrdan XV asrgacha bo‘lgan davrdagi na‘tlar tadrijiy taraqqiyoti aniq misollar asosida tadqiq etilib, zaruriy ilmiy-nazariy xulosalar chiqarildi.

Kalit so‘zlar: turkiy adabiyot, devon, debocha, na‘t, vasf, me‘roj, islom, tasavvuf, so‘fiy, komillik, komil inson, poetik mahorat, payg‘ambar, siyrat

ABSTRACT

The Turkish tradition of dostonnavism, which was initiated by Yusuf Khos Hajib with the epic “Kutagu Bilig”, was a high peak of early Turkish mysticism-didactic literature, and the later period served as a great skill space for Turkish creators, taking a great place among creators in the formation of the “adabi tasnif” associated with book-making, as well as the Turkish reflecting the practical-theoretical aspects associated with the tradition of creating and ordering a book in the history of the literature of the Turkish peoples, this epic serves as a large school in the etiquette of classification for post-self-creators, which to this day does not lose its importance and relevance.

*PhD, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti.
Toshkent/O‘zbekiston (mfayzullaiskandarov@gmail.com)
<https://orcid.org/0000-0002-0454-0229>

This article was studied on the basis of the works of such creators as Ahmad Yugnaki, Ahmad Yassavi, Khorezmiy, Rabguziy, the types of content, the introduction, creation of naat in our literature, which was originally used in the epic " Kutagu Bilig ", in which the system of images used was analyzed. Naats and their ideological and artistic features. The penetration of Naath into Turkic literature, firmly established in the preface part of the epics, has been scientifically proven to be an important resource in the study of Islam and the personalities of our Prophet Muhammad sollallohu alayhi va sallam, literary-aesthetic views of creators about their religious-philosophical, moral-ethical views education, mysticism-gnostic, perfection and perfect man. Also, the types of content, their role in dedications, naat adapted genres, their poetics and the evolutionary progress of naats in the XI - XV centuries were studied on the basis of specific examples and the necessary scientific and theoretical conclusions were drawn.

Keywords: Turkish literature, divan, preface, naat, praise, miraj, Islam, mysticism, Sufi, perfection, perfect person, poetic skill, prophet, siyrat

KIRISH

Mumtoz turkiy adabiyotimizda ham islom mazmun-mohiyatiga aloqador mavzular, shu jumladan, nubuvvat masalasi, Payg'ambar siymosi hamda U zot bilan bog'liq voqea-hodisalarning vasfiy bayoni muhim o'rin tutadi. Ushbu mavzu-masalalarni ifodalashda muhim o'rin tutgan va turli she'riy shakl va janrlarga moslashgan asarlardan biri – payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi va sallam madhida bitilgan na'tlardir. Sharqda mavjud odobi tasnif (devon tuzish, kitob yaratish) an'anasiga ko'ra, Allohga hamd va munojotdan so'ng, Payg'ambarimiz Nabiy alayhissalomga na'tlar bitilgan. Na't istiloh sifatida payg'ambarimiz vasfi, shaxsiyati, payg'ambarlik faoliyati va me'roj bilan bog'liq voqea-hodisalarning romantik ko'rinishdagi shoirona, so'fiyona, oshiqona va orifona talqinidir. Ayni paytda, oshiqning ma'shuq vaslida yongan zavq-u shavqi, ishq yo'lida chekkan azoblari, "hisob-kitob" kuni komillar komili bo'lgan zotning shafolatiga umid bilan intilgan ko'ngil nolalarining ramziy-majoziy tasvirlari, ilohiy go'zallik sirlari kashshofi bo'lgan ishqning ta'rifi hamda komillikning oliy maqomini egallagan, jisman zaminda, qalban esa Haq huzurida bo'lgan Zotga bo'lgan muhabbatdir. Shu ma'noda, Musulmon Sharqi xalqlari ma'naviy hayotida islom ma'rifatning ta'siri mislsiz. Ayniqsa, inson his-tuyg'ulari va ilhomining mahsuli hisoblangan badiiy adabiyotda bu hodisa yanada yorqinroq o'z aksini topgan. Sharq, xususan, turk adabiyotining tadrijiy takomilida islom falsafasi, nubuvvat masalasi va islomiy ma'rifat ta'sirida shakllangan hamd, tavhid, munojot, Asmoyi husna, tafsir, siyrat, me'rojnoma, shafloatnoma, axloq un-nabiy, hijrat un-nabiy, g'azavot un-nabiy, vafot

un-nabiy, mavlid, arba'in va qissas ul-anbiyo kabi asarlarning o'rnini beqiyosdir.

“Maqtash”, “baho berish”, “sifatlash” ma'nolarini anglatgan na't – istilohga ko'ra Rasululloh sollallohu alayhi vasallamni vasf qilish, yaxshi sifatlar bilan ulug'lashdir. Ijodkorlar uchun tuganmas ilhom manbayi bo'lgan payg'ambarimiz sifatleri, shakl-u shamoyili, husn-u xulqi, islom dinnining targ'ibi yo'lida ko'rsatgan jasoratlari va ayniqsa, me'roj voqeasi cheksiz xazinadir. Shuning uchun ijodkorlar bu mavzuga qayta-qayta murojaat qilaveradilar. Dastlab arablarda paydo bo'lgan na't bitish an'anasi arab adabiyotidan fors adabiyotiga, forslardan turkiy adabiyotga o'tdi. Devonlarning kirish qismida hamd va munajatlardan so'ng o'rin olgan - na't mazmunan vasf va me'roj na'tlarga bo'linadi. Mazmunan qasida, g'azal, ruboiy, murabba, musammata, mustazod, qit'a, tuyuq kabi janrlarga moslasha oladigan mavzu bo'lgan na't - masnaviylarning muqaddima qismidan ham alohida o'rin oldi. Ushbu boblarda ijodkorlar bir tomondan, payg'ambarimizning islom dinini joriy etish yo'lidagi buyuk xizmati, payg'ambarlik sifatleri va faoliyatiga doir lavhalar, u zotning komil xulqlari, fazilatleri, ularga yuborilgan mo'jizalar, xususan, me'roj kechasi tasviri keng yoritilgan, ikkinchi tomondan, shoirning Alloh, olam va odam haqidagi Koinot sarvari Rasululloh sollallohu alayhi va sallam haqidagi diniy-so'fiyona, axloqiy-falsafiy qarashlari, bilim va tasavvurlari bilan uyg'unlashib ketganligini ko'ramiz.

MUNOZARA VA NATIJALAR

Turkiy tildagi na'tlarning ilk namunasini “Shohnomayi turkiy” – Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” dostonida uchratishimiz mumkin.

“Asar sharq kitob tuzilishi usuliga ko'ra tartib berilgan bo'lib, dastavval unvon (basmala), so'ng qisqa nasriy muqaddima bo'ladi, bunda tangriga hamd, yalavoch (payg'ambar)ga na't aytiladi” (To'xlijev, 2013, 4-b.).

Dostondagi Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomga bag'ishlangan madh turkiy tildagi ilk na't hisoblanadi. Ungacha yozma adabiyotda na't yaratilgan yoki yaratilmagani bizga noma'lum. Hajman kichik 15 baytdan iborat bo'lgan ushbu bob mazmunan vasf na't hisoblanadi. Bobda ijodkor Nabiy alayhissalomning hayoti, insoniy fazilatleri, shakl-u shamoyili vasflab, komil husn-u xulqini ulug'laydi. Munosib ummat bo'laman degan har bir inson o'ziga Ul zotni har tomonlama ibrat – ideal sifatida qarab, sevishi, qaytarganlaridan qaytib, haqqa – komillikka mudom intilishi lozimligini bot-bot uqtiradi.

Islomning asosi bo'lgan insonning mukarramligi, adolat va komillikning targ'ibi, mukammal jamiyat va adolatli shohlar tasviri hamda shariat ahkamlari asosidagi tasavvufiy mazmunni doston sujetiga singdirilishi ijodkorning buyuk poetik mahorati samarasidir va ayni paytda, asarning barhayotligini ta'minladi. Komillik va komil inson haqidagi qarashlari zahirida "ideal zamon, odil podshohlar, o'z vazifasini a'lo darajada bajargan amaldorlar, insonparvarlar, odil zamon timsolini tasvirlaydi va shunday zamonga erishish yo'llarini ko'rsatadi" (Karimov, 1971, 24-b). Shoir aynan shu orzular ro'yobini islom dini asosida, amaldagi tadbiqini esa Rasululloh sollallohu alayhi va sallam turmush tarzi, ijtimoiy-siyosiy faoliyati hamda shaxsiy hayotida xalqi va xulqida ko'radi hamda o'zgalarni ham shunga da'vat etadi, bu baxt-saodat yo'li ekanligini uqtiradi.

Islom ta'limotiga ko'ra har bir musulmon Allohni va uning rasulini sevishi lozim. Hadislarda keltirilishicha, haqiqiy iymon Alloh va uning rasuliga bo'lgan muhabbatdan qolgan barcha narsaga bo'lgan muhabbat ustun bo'lmog'i darkor.

Shundagina, "Alloh sizni sevadir va sizlarning gunohlaringizni mag'firat qiladir" ("Oli Imron" surasi 31-oyat). Mo'min banda uchun Allohning muhabbatidan ham ulug'roq baxt, ulug'roq saodat bormi? Buning ustiga uning gunohlarini mag'firat qilib tursa!" (Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf, 2012, 54-b.).

Hajman kichik – 15 baytdan iborat ushbu bob mazmunan vasfiy na'tdir. Shoir ushbu bobda payg'ambarimizning hayoti, insoniy fazilatlarini, sifatlarini vasf qilish bilan birga, Nabiy alayhissalomni barchaga o'rnak sifatida ko'rsatib, insonlarga qarata u zotni sevrishni, unga munosib bo'lishga intilish lozimligini uqtiradi. Haqiqiy baxt-saodatga erishmoqchi bo'lgan insonlarga Payg'ambarimiz sollallohu alayhi va sallam siyrati, husn-u xulqi, shakl-u shamoili va qilgan amallari komil inson haqidagi yo'riqnoma ekanligini baytma-bayt tasvirlab boradi.

Islom ta'limotiga ko'ra, har bir musulmon Allohni va uning Rasulini sevishi lozim. Hadislarda keltirilishicha, haqiqiy iymon Alloh va uning Rasuliga bo'lgan muhabbat qolgan barcha narsaga bo'lgan muhabbatdan ustun bo'lmog'i darkor. Haqning oshig'i bo'lgan, o'zini va nafsini tanigan mo'min bandalariga qarata Kalomullohning "Oli Imron" surasi 31-oyatida Haq taolo: "Alloh sizni sevadir va sizlarning gunohlaringizni mag'firat qiladir", - deb marhamat qiladi. Bu har bir komillikka intilgan inson orzu qiladigan baxt-saodattir. Sababi har bir

komillikka intilgan solik uchun Allohning muhabbatidan ham ulug‘roq baxt, ulug‘roq saodat bo‘lmaydi.

Yusuf Xos Hojib bu ulug‘ zotni ta’riflar ekan, avvalo, uning Rasul(Allohning elchisi), keyin esa insonlarning eng yaxshisi, komili ekanligini ta’kidlab, bobni ko‘tarinki ruhdagi ushbu bayt bilan boshlaydi:

Sewüg sawci iđti bag‘ırsaq iđi,
buđunda talusı kişidä keđi¹ (Yusuf Has Hacib, 2010, 65-b.).

Doston didaktik xarakterdagi asar bo‘lgani bois, unda boshdan-oxir tanosub san’ati ustuvorlik qiladi. Bu xususiyat asarning na’t qismida ham seziladi. Yuqoridagi baytda ham aynan shuni ko‘rish mumkin.

Barcha insonlarga qarata aytilgan quyidagi baytlarda muallif tashbeh vositasida payg‘ambarning buyuk xizmatlarini shoirona e’tirof etadi:

Yula erdi xalqqa qarañqu tüni
yaruqluqı yađtı yaruttı sanı
Oqıçı ul erdi bayattın saña
sen ötrü köni yolqa kirdiñ toña.

Ya’ni, ey sen (inson, xalq – *FI.*), qorong‘ulikdan (johiliyatdan) yorug‘likka (hidoyatga), to‘g‘ri yo‘lga u (payg‘ambar – *FI*) orqali erishding. Chunki u senga Haqni tanitdi, kimligingni bildirdi, natijada unga ergashib baxt-saodatga erishding.

O‘xshatish san’atining ustuvorligi asosida qurilgan ushbu baytlarda Yusuf Xos Hojib so‘zlar zamiriga ichki mantiqiy bog‘liqlik asosidagi so‘zlarni berkitish orqali istioraning go‘zal namunasini beradi. Ya’ni, **qorong‘u tun**, aslida, **johiliyat davri**, **yorug‘lik** esa **hidoyat**. Demak, baytlardagi so‘zlar mohiyati shu shaklda tahlil qilinsagina, mazmun to‘g‘ri anglashiladi.

Muallif payg‘ambarimizni insonlarga o‘rnak qilib ko‘rsatar ekan, ummati uchun, qavmi uchun ota-onasidan ham mehribon ekanligi, ularning rohati uchun kunduzi yemay, kechalari uxlamay, Allohdan faqat ummatlari uchun yaxshilikni so‘ragan mehribon zot ekanligini ta’kidlaydi. Poetik fikrlarni ifodalashda shoir hamma uchun tushunarli va sodda bo‘lgan **ota-ona**, **kun-tun** juft so‘zlardan o‘rinli foydalanib,

¹Yusuf Has Hacib. Qutadg‘u bilig. I jild. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. Keyingi o‘rinlarda ham ushbu nashrdan foydalandik.

badiiy ta'sirchanlikni oshirgan. Bu esa kitobxonda katta badiiy-estetik zavqni uyg'otadi.

Seni qoldi tün kün bu emgäk bilä
anı ög sen emdi sewinçin tilä.
Qamuğ qadğusı erdi ümmät üçün
qutulmaq tilär erdi rahat üçün.
Atada anada bağırmaq bolub
tilär erdi tutçı bayattın qolup.

Nabiy alayhissalomning bevosita payg'ambarlik faoliyati bilan bog'liq ushbu misralarda ijodkor o'zi qo'ygan masala mohiyatini anglatishda tazoddan mohirona foydalanadi. Tasavvuf mashoyixlari har qanday masalaning mohiyati uning ziddi bilan ayon bo'lishini ko'p marotaba tasdiqlaganlar. Ayni baytda ham Muhammad sollallohu alayhi va sallamning sifatleri tazod san'ati misolida ochib berilgan. **Kun** va **tun, qayg'u** va **sevinch** so'zlarining ishlatilishi bu badiiy hodisani yuzaga keltiradi. Payg'ambarimizning ota-onadek har ummati uchun qayg'urish xususiyatining tashbeh san'ati orqali berilishi esa baytning poetik jihatdan mukammal chiqishiga zamin yaratgan.

Dostonda komil inson va komillikka alohida o'rin bergan shoir fikricha, inson komil bo'lishi uchun, avvalo, komil sifatlarga ega bo'lishi, ko'ngli, tili va fe'li rost bo'lishi zarur. Shoir ta'riflagan sifatlar egasi, yakka-yu yagona komil inson Muhammad sollallohu alayhi va sallam edilar.

Bayat rahmati erdi xalqı üzä
qılınçı silig erdi qılqı tüzä.
Tüzün erdi alçaq qılınçı silig
uwutluğ bağırmaq aqı keñ elig.
Yagız yer yaşıl köktä erdi kösüş
añar berdı tañrı ağırlıq öküş.

Bunday boy va teran ildizlarga ega mumtoz adabiyotimiz islom dini va uning ahkomlariga qalbidagi ulkan muhabbat bilan bog'langan zotlar o'z his-tuyg'ularini bildirish uchun adabiyotdan bir vosita sifatida foydalanganlarki, natijada betakror obrazlar, zavq-shavqqa to'la lirizm, rang-barang romantizmga ega she'riyat, komil inson va komillik kabi yuksak gumanistik g'oyalarni ulug'lovchi tasavvuf adabiyoti vujudga kelgan.

So'nggi baytlar muallifning o'z-o'zini sarhisob qilishiga imkon bergan. Shoir Yaratgandan o'ziga toza va chin iymon so'raydi. "Köñül badım emdi anıñ yolına" – "Chin dildan uning yo'liga yurdim", "sewip

sözi tuttum bütüp qavlna” – “Uning har bir so‘ziga xursandchilik bilan itoat etdim” misralarida tashbehning go‘zal namunalaridan foydalanadi.

Na’t so‘ngida shoir Yaratganga yolvorib, qiyomat kuni unga mehr ko‘zi bilan boqishini, vaslidan benasib qilmay, shafolat etilganlar qatoriga qo‘yishini so‘raydi:

Qiyamatta körkit tolun teg yüzin
elig tuttacı qıl ilahi özin.

Ushbu baytda ham “tolun teg yüzin” – to‘lindek, yorug‘ yuzi, vasli birikmalarida tashbehning go‘zal namunasi ko‘rish mumkin. Yuqorida tahlil etilgan oxirgi uch bayt na’t bobni yakunlovchi xarakterga ega bo‘lish bilan birga ijodkor ruhiy-ma’naviy olami, axloqiy-didaktik va adabiy-estetik qarashlarini o‘zida yaqqol aks ettirgan.

Turkiy adabiyot tarixida na’t bitish an‘anasini Ahmad Yugnakiy, Sulaymon Boqirg‘oniy, Ahmad Yassaviy, Xorazmiy, Sayfi Saroyi, Rabg‘uziy, Xo‘jandiy, Said Ahmad, Lutfiy kabi keyingi davr shoirlari munosib davom ettirdilar.

Ahmad Yugnakiyning bizgacha yetib kelgan ta’limiy-ma’rifiy dostoni “Hibat ul-haqoyiq”da payg‘ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi va sallamga bag‘ishlangan besh baytdan iborat na’t bob mavjud. Mazmunan vasf na’t bo‘lgan bobning ilk baytidanoq muallif o‘z maqsadini aniq ifodalar ekan, kitobxonning diqqatini tortadi:

İşit imdi kaç beyt Hâbîb fażlıdın
Uķuş hûş bititip sözümni oña (Yükneki, 2019, 71-b.).

Tabiatan didaktik ruh yetakchilik qiladigan dostonda markaziy o‘rinni inson shaxsi, uning axloqiy-ma’naviy qiyofasi hamda shaxsni kamolotga yetkazishni ta’minlash masalasi asosiy o‘rinda turadi. Musulmon millati tarbiyasi va uning kamolotini o‘ylagan ijodkor uchun butun umrini ummat tarbiyasi, baxt-u saodati uchun baxshida qilgan payg‘ambarimiz siymosi o‘rnakdir. Hayot yo‘li tuganmas ibrat, butun insoniyat uchun ko‘zgu ekanligi bobning quyidagi baytlarida ta’kidlanadi:

Ol ol ھالқа yigi kişi қutлуғı
Töremişde yok bil aña tuş teñe
Resüller örün yüz bu ol yüzge köz
Yâ eñler kızıl in bu eñe meñe.
Ya’ni:

El aro yaxshilarning yaxshisidir,
Payg‘ambarlar ichra ham naqshi shudir.
Rasululloh yuzida nur porlagan,
Hidoyatga, ibodatga chorlagan (Yugnakiy, 2002, 25-b.).

Odatda, didaktik asarlarda o‘zga bir shaxs fazilati, axloqi ibrat sifatida ko‘rsatilar ekan, shoirlar, asosan, tashbeh, o‘xshatish, tanosub va talmehga murojaat qiladilar. Bunda bildirilayotgan fikrning ta’sirchanligi ortib, tinglovchi masalani mohiyatini oson va tez anglaydi. Ana shunday sodda va qisqa, ortiqcha badiiy hashamdor bo‘yoqlarsiz Rasulullohni madh etar ekan ijodkor, payg‘ambar tarixi yoki mo‘jizalarini ta’riflamaydi, tarjimayi holini bayon etmaydi, balki muayyan badiiy timsollar (**nur, ko‘z**), qiyoslar (**yaxshilarning yaxshisi, payg‘ambarlar naqshi**) asosida komil inson suratini tasvirlab beradi.

Aniñ medhi birle tatır bu tilim
Aniñ medhi bolsa şeker şehdi añ.
Bu kün mendin tigsün dürüd ol yarına
İlig tutaçımğa egirse muña (Yükneki, 2019, 71-b.).

Inson kamolotini ilm o‘rganish, tavoze’li bo‘lish va go‘zal xulqni egallashda deb bilgan adib asarning boshidan-oxirigacha buyuk islomiy e’tiqodga tayanadi, fikrlarini Kalomullohning muborak oyatlari, Rasululloh sollallohu alayhi va sallamning sara hadislarini bilan dalillaydi. Ilm va tavoze’ning manfaati, jaholat, kibr va harislikning zarari, tilni tiyishning foydasi, mol-dunyo to‘plashning salbiy oqibatlaridan insonlarni ogohlantirgan adib, ilk bor payg‘ambar hadislarini turkiy tilda she’riy yo‘l bilan sharhlaydi. Barcha ijodkorlar kabi Ahmad Yugnakiy ham bob so‘ngida qiyomat kuni shafolat etiladigan insonlar qatorida bo‘lishini istab, u zotga cheksiz durud-u salovotlar yo‘llaydi.

Turkiy adabiyotning yirik vakili bo‘lgan, “sulton ul-orifin”, “piri Turkiston” nomi bilan ulug‘langan, turkiy tasavvufiy adabiyotning rivojiga o‘z hikmatlari bilan juda katta ta’sir ko‘rsatgan Xoja Ahmad Yassaviyning “Devoni hikmat”i dunyoga kelishi bilan turkiy xalqlar o‘zining mustaqil tariqat kitobiga, tom ma’nosi ila Ma’rifat, Haqiqat, Ruhoniyat qomusiga sohib millat o‘laroq e’tirof etilgan. Ahmad Yassaviydan keyingi turkiy xalqlarning tarixi – ma’naviy-axloqiy hayotda yangi yo‘nalish, yangi ilohiy nuqtayi nazar shakllangan, komil inson haqidagi tasavvurlar to‘la oydinlashgan tarix erur” (Haqqulov, 2001, 63-b.). “Devoni Hikmat”da Rasululi akramga bag‘ishlangan, u zotning muborak siyratlari, axloqi, ko‘rsatgan mo‘jizalari hamda

islomning ravnaqi yo‘lidagi mislsiz jasoratlari vasfiy hikmat na‘tlarda vasf qilinsa, “Hikoyati me’roj”da me’roj voqeasi qalamga olinib, unda shoir me’roj bilan bog‘liq ruhiy-ma’naviy yuksalishni yuqori pardalarda kuylaydi.

Xudovandim ato qildi anga me’roj,
Rahmat bahri to‘lib-toshib urdi mavvoj,
Qo‘ydi ani boshi uzra “laamruk” toj,
Chin ummatsen, eshtib durud ayting, do‘stlar (Yassaviy, 1991, 208-b.).

Ahmad Yassaviy hikmatlarida inson va uning yashashi, tom ma’noda komil inson bo‘lib shakllanishi uchun zarur yo‘l-yo‘riqlar ko‘rsatiladi. Shoirning bu masalani ko‘proq komil inson sifatleri bilan bog‘lab yoritishi, ayniqsa, nafsni malomat qilishga undashi, jumladan, komillikka intilgan odam, avvalo, nafsini jilovlashi, uni o‘ziga bo‘ysundirishi haqidagi fikrlari ustuvor. “Nafsni tepkil”, aks holda, seni “rasvo qilur”, “gumroh qilur” va oxir borib shaytonga “hamroh qilur” deb uqtiriladi hikmatlarda. Bu yo‘lda Muhammad sollallohu alayhi va sallamning hayot yo‘li, insoniy sifatleri-yu qilgan amallari hamda sunnatlaridan o‘rnak olishi lozimligi uqtiriladi. Chunki inson Alloh buyurgan ishlarni qilib, qaytarganlaridan qaytib, Rasululloh o‘rgatganlariga tobe bo‘lib yashasa, yuksalib boraveradi, insonlar orasida azizligi ortaveradi. Bunday insonni nafaqat odamlar balki, butun koinot alqaydi. Ana shunday inson, shubhasiz, komil insondir.

Ahmad Yassaviy me’roj kechasini tasvirlar ekan, bir tomondan komillar komili uchun, uning tashrifi uchun Koinotdagi barcha jismlar, farishtalar-u maloyikalar mushtoqligini ko‘rsatsa, ikkinchi tomondan ijodkor o‘zining ushbu voqeaga cheksiz ehtiromini, adoqsiz mehrini bag‘ishlagan oshiq misol, me’roj bilan bog‘liq barcha voqea-hodisalarni katta hayajon bilan ta’riflab, kitobxonda ham mana shu tuyg‘ularni uyg‘otadi.

Keyingi – Oltin O‘rda davri adabiyotining asosiy janrlaridan bo‘lgan noma janridagi asarlarda ham Nabiy alayhisssalom madhi muhim o‘rin tutadi. Jumladan, Xorazmiyning “Muhabbatnoma”, Xo‘jandiy “Latofatnoma”, Said Ahmad “Taashshuqnoma”, Yusuf Amiriy “Dahnoma”da madhlarga alohida e’tibor qaratganlar. Xorazmiy “Muhabbatnoma”ning kirish qismidagi bobda Allohga hamd va payg‘ambarga maqtovlar aytish asnosida Rasulullohni shunday ta’riflaydi:

Muhammad anbiyoga shoh bo‘ldi,
Muhabbattin Habibulloh bo‘ldi.

Muhammaddin muhabbat bo'ldi paydo,
Meni mundoq muhabbat qildi shaydo (Xorazmiy, 2007, 98-b.).

Adabiyotimiz tarixida ilk noma sanalgan ushbu asarda payg'ambar madhi uchun alohida bob ajratilmagan bo'lsa, Xo'jandiy "Latofatnoma" o'n uch baytni, Said Ahmad "Taashshuqnoma"da yetti baytni, Yusuf Amiriy "Dahnoma"da yigirma bir baytni na'tlar uchun ajratib, payg'ambarni madh etadi. Dastlabki, nomalardagi na'tlar ta'rif-tavsifdan iborat bo'lib, ularda, asosan, payg'ambarning mo'jizalari va buyuk payg'ambarlik sifatleri ulug'lanadi. Yusuf Amiriy "Dahnoma"da na'tga alohida e'tibor beradi. Asardagi dastlabki bobning o'n baytida vasf mazmunidagi baytlar kelsa, keyingi o'n bir bayt me'roj voqeasi talqiniga bag'ishlangan.

Bashorat berdikim: "Otlar ravona,
Kim anda muntazirdurlar jahona.
Bu to'qqiz hujradin oshmoq keraksen,
Maloik birla bulg'ashmoq keraksen".
Eshitgach Mustafo bo'ldi ravona,
Bo'libon "qabo qavsayni" nishonda (Yusuf Amiriy, 2007, 187-b.).

Dastlab, Xorazmiy asarida umumiy madhlar ichida kelgan na'tlar, keyingi davr ijodkorlari asarlari tarkibida alohida – nabiy madhi va me'roj voqeasi bilan bog'liq boblar shaklida asar debochasidan mustahkam o'rin oldi.

Ushbu davrga mansub Nosiruddin Burhoniddin o'g'li Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" asarida ana shunday tartiblash kuzatiladi. Muallif Rasulullohni "qutlug' yuzlig'", "laamruka tojlig'", "subhona allazi me'rojlig'", "ul o'zi muti'", "zikri rafi'" va "ummatig'a shafi'" kabi ko'plab sifatlar bilan maqtaidi. Ayni damda, o'z his-tuyg'usi va payg'ambar alayhissalomga bo'lgan muhabbatini yanada ishonchli, ta'sirli, mukammal bo'lishi uchun 6 baytdan iborat "Mustafo" radifli she'riy madhiya bitadi.

Din sha'riyat ro'yati oliy qilg'on Mustafo,
Kufri zulmat tug'larin yerga cholg'an Mustafo (Rabg'uziy, 1990, 10-b.).

Asarda insoniyatning yaratilishidan toki payg'ambarimiz tug'ilishigacha bo'lgan tarixiy payg'ambarlar qissasi, Ul zotning dunyoga kelishi, payg'ambarlik faoliyati hamda islomning keng tarqalishi, bu yo'lda Sarvari koinot ko'rsatgan mislsiz jasoratlari Qur'on, hadis va folklor asosida bayon qilingan. Qissalarning dastlabki qismida ijodkor oldingi davr payg'ambarlariga oid qissalarni bayon

etsa, keyingi qismni to'raligicha Sarvari koinot siyratiga bag'ishlaydi. Adib nabi madhiga bag'ishlangan bobni "ul la'amruka **tojlig'**... kuntu nabiyyan va Adamu baynal-maii vat-tiynn **yoshlig'**, vaz-zuha **elinlig'**, val-layl iza saja **sochlig'**, yaquluna huva uzunun **quloglig'**, fa ravhan va rayhanun **burunlig'**, qad naro taqalluba vajhaka **yuzluk**, la ta'du aynaka **ko'zluk** va ma yantiq-u anil-hava **so'zluk'**" (Rabg'uziy, 1990, b. 100) kabi Rasululloh shakl-u shamoyili vasfi bilan boshlab, tavsifni lirik parcha bilan yakunlaydi. Oldingi nasriy tavsifda boshlangan Nabi madhining davomi sifatida muallif "Na't-u oxirun nabi Alayhis-salom" nomli qirq to'rt misradan iborat nazmiy parchada Muhammad sollallohu alayhi va sallam siyratiga doir qisqa-qisqa – tezis vazifasini bajaruvchi fikrlarini bayon qiladi. Bu kitobxonga payg'ambar tarixi va faoliyati bilan bog'liq eng muhim sanalarni esga olish, xotirlash imkonini bersa, ayni paytda, ushbu bobning siqiq tarhi sifatida kitobxonda keyingi voqealar haqidagi tasavvurlarni uyg'otadi.

Insonlarga murojaat qilib, yaxshilikka undab, yomonlikni tark etishga chaqirar ekan, asar muallifi insoniyatning baxtli va saodatli yashashi uchun o'rnak bo'lgan yagona komil zot Rasululloh Muhammad sollallohu alayhi va sallam ekanligini alohida ta'kidlaydi. Qayta-qayta nasihat qilib, til uchida iymon deb, dilda boshqani tutmaslikni uqtiradi, yomon ishlarning oxiri "voy" ekanligidan qat'iy ogohlantiradi:

Man Muhammad ummatiman teyu yolg'on so'zlama,
Ne Ug'on topug'un qilursen, ne Rasulning sunnatin.

Shuningdek, payg'ambar timsolida komil insonni "o'zi to'lun oy mengizlik yulduz erdi tegrasa", deb tasvirlasa, "O'zi Farshda, oti Arshda himmati andin adiz" kabi misralarda u zotning ma'naviy suratini chizadi. Insonlarga:

Fag'islu aning amrini tut, hofizo' hukmin kezar,

Andin aning ummati bo'l top sahoba suhbatin (Rabg'uziy, 1990, 101-b.), - deb nasihat qiladi. Komillikka intilgan har bir insonga zarur dastur amalni ko'rsatib, bu yo'lning to'g'ri va haqligini asoslash uchun Nabi alayhissalomni o'rnak qilib ko'rsatadi.

Xullas, nubuvvat ma'rifatini o'zida jamlagan payg'ambar madhlari Alisher Navoiy davrigacha o'zbek mumtoz adabiyotining barcha janrlariga moslashib, "tarixiy, memuar, biografik va esdalik xarakteridagi asarlar, dostonlar, lirik janrlar, g'azal, qasida, qit'a, masnaviy, soqiynoma va boshqa janrdagi asarlar silsilasining mavzuga doir" (Qobilov, 2021, 83-b.) ajralmas qismiga aylandi. Adabiy janr xilma-xilligini boyitgan na'tlar adabiyotda nubuvvat ma'rifati, islom

falsafasi, tasavvuf ta'limotining mustahkam o'rin olishida asosiy badiiy-estetik hodisa bo'lib xizmat qildi. Ayni shu badiiy-estetik hodisa islom asoslarini adabiy g'oyalar bilan uyg'unligini ko'rsatibgina qolmay, asrlar davomida insonni tarbiyalashda, ruh kamoloti va nafsni yengishda asosiy vosita sifatida xizmat qilib, ijodkorlarni yangi-yangi asarlarni yaratishga ilhomlantirib kelmoqda.

O'z asarlarida inson kamolotini muhim masala sifatida badiiy talqin etgan Alisher Navoiy ijodida ham Rasululloh madhi muhim o'rin tutadi. Shoir devonlarida ushbu mavzudagi o'nlab g'azallar mavjud bo'lsa, dostonlarining har birida bu masalaga alohida e'tibor qaratilgan. Aytish mumkinki, Navoiyning har bir asarida nabiy madhi, vasfi va u zot bilan bog'liq tarixiy voqealar, jumladan, me'rojga alohida o'rin ajratilgan. Dostonlaridagi muayyan boblarda shoir payg'ambarning siyrati va ilohiy mo'jizalarini maxsus badiiy tadqiq etib, o'zining komil inson haqidagi adabiy-estetik va diniy-tasavvufiy qarashlarini talqin etishga yo'l topadi. "Xamsa" dostonlarining debochasidan mustahkam o'rin olgan bu boblarda Alisher Navoiy uchun u zotning buyukligi, yuksak sharafiga va ulug' maqomi ta'rifini keltirish, avvalo, shoirlik burchi va ummatlik vazifasi bo'lsa, ikkinchidan, salaflarga munosib javob berish uchun yana bir sinov maydoni edi.

Turkiy adabiyotda payg'ambarimiz Muhammad alahissalomga Alisher Navoiydek ko'p madhlar – na'tlar bitgan shoir bo'lmasa kerak. Shu jihatdan, Navoiy na't shoiri unvoniga loyiq shaxs sifatida e'tirof etiladi. Devon adabiyotidagi na't she'rlarni o'rgangan turk olimi Emina Yeniterzi shunday yozadi: "...Chig'atoy adabiyotining eng yuqori pog'onasiga ko'tarilgan Alisher Navoiy o'zining barcha devon va masnaviylari hamda nasriy asarlaridagi ko'plab na'tlar bilan na't shoiri unvoniga loyiq shaxs bo'lganligi diqqatga sazavordir" (Yeniterzi, 1989, 53-b.).

Nabiy madhi kuychisi hisoblangan Navoiy "Xamsa"ning barcha dostonlari muqaddimasida an'anaviy hamd va munojotlardan so'ng shoir o'z ideali, sevgan insoni – komillar komili payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi va sallamni vasf etadi.

Rasululloh insoniyatni to'g'ri – haq yo'lga da'vat etarkan, avvalo, o'zi o'zgalarga namuna bo'ldi, husnu xulqdagi go'zalligi, muomala odobi, dinu diyonati, hadislar va surat-u siyrati bilan barchani chin yo'lga boshladi. Bunday zotlarni ulug'lash, uning vasfini bitish bir tomondan, kitob bitish, uni tartiblash bilan bog'liq talablar bo'lsa, ikkinchi tomondan, bu vasflarni yozish jarayonida ijodkor o'zini, dunyoni mukammalroq anglay boshlaydi va bu holatni boshdan

kechirishni kitobxonga ham o'tkazadi. Adabiyot tarixida juda ko'plab sabablarga ko'ra minglab na'tlar yozilgan. Hammasidan maqsad bitta – payg'ambar shafolatiga erishish, bu orqali Allohga itoatda bo'lib, uning jamoliga yetishishdir. Navoiy barcha masnaviylarida Rasulullohni madh etarkan, dostonlarining har birida alohida vasf va me'roj na'tlarni bitadi. Jumladan, "Hayrat ul-abror" dostonida 173 bayt, "Farhod va Shirin" dostonida 103 bayt, "Layli va Majnun" dostonida 150 bayt, "Sab' ai sayyor" dostonida 142 bayt, "Saddi Iskandariy" dostonida 178 bayt, "Lison ut-tayr" dostonida 81 bayt vasf va me'roj na'tlari kiritilgan. Shoir hatto "Xamsa"ning yozilishida Rasululloh va uning ahli oilasi madad berganini bir g'azalida shunday e'tirof etadi:

Bo'lmag'ay erdi muyassar "Xamsa", ya'ni panj ganj,
Qilmasa erdi madad holimg'a besh oli abo.

"Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" dostonining muqaddima qismida bu masalaga maxsus to'xtalib, "Xamsa"ning har bir dostoni yozilishini kunning ma'lum vaqtlarida o'qiladigan sahar (fajr), peshin (zuhr), asr, shom va xufton namozlari bilan qiyos etadi hamda "Xamsa"ni buyuk tog' cho'qqisiga ko'tarilish mobaynida besh o'rinda to'xtab, nafasni rostdash uchun bino etilgan besh oromgohga o'xshatadi" (Imomnazarov, 2008, 148-b.).

Chiqar yo'lida to'rt oromgoh,
Beshinchisi maqsad biloishtiboh.
Har oromgohida yuz nav' ranj,
Vale tutqach orom zimmida ganj .

Adabiyotshunos Ziyoda G'afforova ma'lumotiga ko'ra, "Xazoyin ul-maoniyy"da shoirning jami 43 na't g'azali joy olgan. Ular devonlarda quyidagi miqdorda taqsimlangan: 1. "G'aroyib us-sig'ar"da 11 na't g'azal, shundan 6 tasi – vasf, 5 tasida esa me'roj talqini berilgan; "Navodir ush-shabob"da 7 na't g'azal, shundan 3 tasi – vasf, 4tasida esa me'roj qalamga olingan, "Badoe' ul-vasat"da 9 na't g'azal, shundan 6 tasi – vasf, 3 tasi me'roj mavzusiga bag'ishlangan, "Favoyid ul-kibar"da 7 na't g'azal, shundan 4 tasi – vasf, 3 tasida me'roj tasvirlanadi".

"Shoirning na't g'azallarida, bir tomondan, payg'ambarimizning hayoti, uning payg'ambarlik faoliyati bilan bog'liq voqea-hodisalardan xabar topsak, ikkinchi tomondan va asosan, u zotga bo'lgan munosabat – adoqsiz mehr-muhabbat, uning shafolatiga muyassar bo'lish istagida yongan yurak evrilishlarining badiiy ifodasiga duch kelamiz. Bu turkum g'azallarni yaratish shoirga nechog'li ichki xotirjamlik, ruhiy quvvat baxsh etganini bir g'azalida o'zi shunday ifodalaydi:

Navoiy, nabiylar jam qilg'il

Parishon esa xotiri xarzagardir".

Alisher Navoiy ijodida Payg'ambar siymosi juda ko'p tavsif etilsada, shoir har bir janrdagi na'tga janrning xususiyatlari va talabidan kelib chiqib, alohida falsafiy-ma'rifiy funksiyalarni yuklaydi. Tiriklikning sababi, olamlarning asosi bo'lgan nubuvvat ma'rifati mohiyati, Xoliqning sifatleri, vahdat xazinasi, ilohiy ishq talqini, tavihd g'oyalari batafsil yoritilgan, badiiy tasvir vositalariga boy, boshqa kishilarga nasib etmagan Tangrining ehsoni – "Xamsa" fikrimiz dalilidir.

"Xamsa"dagi na'tlarga bag'ishlangan muqaddima boblar ularga yuklangan vazifalar bois ulkan ahamiyat kasb etgan. "Xamsa" dostonlaridagi muqaddimalar, shu jumladan, na'tlar voqelikka shunchaki an'anaviy kirish bo'lmay, balki dostonlardagi katta mazmunning ochqichi hamdir.

XULOSALAR

Tabiatan didaktik doston bo'lgan "Qutadg'u bilig"da axloqiy masalalar, pand-nasihati boshdan-oyoq umumiy didaktik ruh sifatida yetakchilik qiladi. Biz o'rgangan ushbu na't bobda ham didaktik ruhning Payg'ambarimiz vasfi-yu ijodkorning shaxsiy kechinmalari, insonlarga qarata aytilgan nasihatleri va komil inson sifatleri bilan aralash holda tasvirlanganiga amin bo'lamiz. Shunga ko'ra, yuqorida o'rgangan tahlillar asosida quyidagicha xulosalarni bildirishimiz mumkin:

Birinchidan, lug'aviy ma'noda "Sifat" ma'nosini anglatgan na't Islom ma'daniyati bilan adabiyotimiz tarixiga kirib keldi. Ijodkorlar uchun alohida ilhom baxsh mavzuga aylandi. Na'tlarning ilk namunalari dastlab qadimgi arab adabiyotida vujudga kelgan. Bunda na'tlarga asos bo'lgan madh mazmunidagi badiiy matnlarning, asosan, ikki xil turi kuzatiladi. Ularning birinchisi – o'tmishda yashab o'tgan yoki zamonaning buyuk kishilarini, shu jumladan, hukmdorlarni eslash, ulug'lash mazmunidagi madhiya-qasidalar bo'lsa, ikkinchi turkum madhlarda shoirlar turli munosabat bilan samimiy do'stlik, muhabbat va ezgulikka chorlovchi hikmatlarni ta'rif-tavsif etganlar. Islom ziyosi arablar e'tiqodi, turmush tarzi va axloqini qay darajada yuksaltirgan bo'lsa, Payg'ambarimizning madhida bitilgan na'tlar adabiyotni haqiqiy estetik ideal kuychisiga aylantirdi. Badiiy adabiyot o'z ifoda shakllarini saqlagan holda, mazmun-mohiyatda butunlay yangilandi, haqiqiy ma'nodagi so'z san'ati va insonshunoslikka aylandi. Komillik masalasi, komil inson vasfi adabiyotning bosh vazifasi o'laroq,

payg‘ambarni madh etish, unga muhabbat izhor qilish, ezgu fazilatlarini ulug‘lash shoirlarning oliy maqsadiga aylandi.

Ikkinchidan, Qur‘on qissalari asosida ko‘plab badiiy asarlar yaratila boshlandi. Hazrat Payg‘ambar siyrati, tarjimai holi, ijtimoiy-siyosiy faoliyati va hadislarini asosida ko‘plab asarlar bitildi, janrlar kashf qilindi. Ijodkorlar uchun alohida ilhombaxsh mavzuga aylangan na‘t o‘z tabiatiga ko‘ra barcha janrlarga moslasha oladigan mavzu sifatida hikmat, g‘azal, qit‘a, mustazod, qasida, musammat kabi lirik janrlarda barqarorlashdi, dostonlar (masnaviy) boblarida, she‘riy parchalarda hamda nasriy asarlarning kirish boblarida mustahkam o‘rin egalladi.

Uchinchidan, na‘tlarni shartli ravishda mazmunan vasf va me‘roj na‘tlar tarzida o‘rganish mumkin. Agar vasf na‘tlarda Payg‘ambarimiz sollallohu alayhi va sallam hayoti va payg‘ambarlik faoliyati, insoniy sifatleri-yu qilgan barcha amallari keng yoritilsa, me‘roj na‘tlarda esa payg‘ambarimizga berilgan in‘om me‘roj kechasi tasviri, shuningdek, payg‘ambar surat va siyratida komil inson madh etiladi.

To‘rtinchidan, masnaviylarda Payg‘ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi va sallamning hayoti, payg‘ambarlik faoliyati, insoniy sifatleri-yu qilgan barcha amallari keng yoritilgan vasflar, Rasulullohga berilgan buyuk in‘om – me‘roj va u bilan bog‘liq voqealar-hodisalar alohida boblar sifatida odobi tasnif an‘anasidan mustahkam o‘rin oldi.

Beshinchidan, turkiy adabiyotda bitilgan ilk na‘tning namunasini Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostonida ko‘rishimiz mumkin. Tabiatan didaktik xarakterdagi ushbu bob mazmunan vasfiy na‘t hisoblanadi. Ahmad Yugnakiy va Ahmad Yassaviy ham o‘z asarlarida payg‘ambarimizga mutlaq komil inson sifatida qarab, komillik sifatlarini vasf etishga katta e‘tibor qaratdilar. Na‘tlarning mavzu va mazmun jihatidan boyishi, g‘oyaviy-badiiy jihatidan takomillashuvi, yangi-yangi janrlarga moslasha oladigan mavzu sifatida taraqqiy etishiga katta hissa qo‘shdilar. Yassaviyning turkiy tildagi ilk me‘rojga bag‘ishlangan “Hikoyati me‘roj” hikmati ana shu katta hissaning buyuk natijasi o‘laroq yaratildi.

Oltinchidan, Oltin O‘rda davri adabiyoti vakillari nomalarida umumiy madhlar ichida kelgan na‘tlar, temuriylar davriga kelib Xo‘jandiy, Said Ahmadning nomalarida alohida boblar shaklida uchraydi. Na‘tlarning bunday alohida boblar sifatida shakllanishi temuriylar davrida boshlanib, mazmuni, g‘oyaviy-badiiy xususiyatlarining takomili Navoiy ijodida o‘zining yuksak pog‘onasiga ko‘tarildi. Temuriylar davrigacha, asosan, didaktik xarakterga ega

bo'lgan na'tlar, Navoiy ijodida shoirning adabiy-estetik, diniy-tasavvufiy va komil inson haqidagi qarashlarini belgilovchi asosiy omillardan biriga aylandi.

ADABIYOTLAR

- Аҳмад Яссавий (1991). *Ҳикматлар*. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат.
- Аҳмад Югнакий (2002). *Ҳибатул ҳақойиқ*. Ҳозирги ўзбек тилига Баҳром Ғойиб таъдиди. – Тошкент.
- Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати* (1983). Тўрт жилдлик. Иккинчи жилд. Тошкент: “Фан”.
- Edib Ahmed Yüknekî (2019). *Atebetü'l-Hakâyik*. Yayına Hazırlayan Dr. Serkan Çakmak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Emine Yeniterzi (1989). *Divan Şiirinde Na't*. Doktora tezi. Konya.
- Fozilov, E. (1983). *Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati*. To'rt jildlik. Ikkinchi jild. Toshkent: “Fan”.
- Hojjahmedov, A. (2008). *Mumtoz badiiyat lug'ati*. Toshkent : “Yangi asr avlodi”.
- Имомназаров М. (2008). *Маънавиятнинг ривожланиш тарихи*. Тошкент.
- Иброҳим Ҳаққул. (2001). *Аҳмад Яссавий*. – Тошкент: “Фан”.
- Karimov, Q. (1971). *Yusuf Xos Xojib. Qutadg'u bilig*. Toshkent: “Fan”.
- Носируддин Рабғузий. (1990). *Қисаси Рабғузий*. Биринчи китоб. Тошкент: “Ёзувчи”.
- Носируддин Рабғузий. (1991). *Қисаси Рабғузий*. Биринчи китоб. Тошкент: “Ёзувчи”.
- Қобилов, У. (2021). *Нубувват ҳақиқати – бадий ижод руҳи*. Самарқанд.
- Rahmonov, V. (2018). *Yusuf Xos Xojib. Qutadg'u bilig*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
- Ravshanov, F. (2015). *Yusuf Xos Xojib. Qutadg'u bilig*. Toshkent: “Akademnashr”.
- Тўхлиев Б. (2013). *Юсуф Хос Ҳожиб ва туркий халқлар фольклори*. Тошкент: “BAYOZ”.
- Yusuf Has Nacib (2010). *Qutadg'u bilig*. Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxona.
- Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари*. II жилд. (2007). Тузувчи Н. Раҳим. – Тошкент: “Фан”.

Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf, (2012). *Tafsiri hilol*. Toshkent: “Hilol-nashr”.

Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf, (2016). *Hadis va Hayot*. 34-juz. Yaxshilik va axloq. Toshkent: “Hilol-nashr”.

Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf, (2011). *Hadis va Hayot*. 19-juz. Olamlarga rahmat Payg‘ambar. Toshkent: “Hilol-nashr”.